

UDC 94(477):930.25:28

O. Mavrina

PhD (History), Senior Researcher

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Str., Kyiv, 01001, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5812-2164

**THE FIGHT AGAINST PAN-ISLAMISM ON THE TERRITORY
OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
(BASED ON THE MATERIALS FROM THE CENTRAL STATE
HISTORICAL ARCHIVES OF UKRAINE IN KYIV)**

The article examines the main most significant circulars of the Police Department and the Department of Spiritual Affairs of Foreign Denominations on the “Muslim Question and Counteraction to Pan-Islamism,” as well as correspondence between heads of provincial, county, and district police departments, and other officials on the territory of Ukraine at the beginning of the 20th century, preserved in the files of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. The documents date from 1910–1916 and are generally contained in the collections of the Kyiv Gendarmerie Administration, the Odesa Gendarmerie Administration, the Katerynoslav Provincial Gendarmerie Administration, the Office of the Kyiv, Podolia, and Volynia Governor-General, etc. The analysis of these materials demonstrates the increased attention of the branches of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire to the Muslim population, which was associated with the activation of the Muslim movement at the beginning of the 20th century. “Pan-Islamism” was considered any activity among Muslims, including in the Ukrainian territory, where, according to the government, the proximity of Muslims to Crimea and Turkey posed a threat to political and social stability. It was found that the structures of the Ministry of Internal Affairs, carrying out painstaking professional work of collecting and analyzing information to obtain a realistic picture of the processes taking place in the Muslim

© 2024 O. Mavrina; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

environment, generally possessed a sufficiently objective analysis of the Muslim movement in the region and on the territory of Ukraine, which allowed them to implement effective countermeasures. A meaningful analysis of the circular instructions provides an understanding of the dynamics of changes in the government's perception of the processes within the Muslim movement and the adjustment of methods of combating it. The establishment of total surveillance of the Muslim population, and the creation of a network of agents and informants not only in places of their compact residence in the Crimea, the Volga-Ural region, etc., but also on the territory of Ukraine, in Kyiv, yielded results. Owing to the gendarmerie's surveillance of Muslims in Kyiv, in the fight against pan-Islamism, the activities of the organization preparing to hold a secret congress of Muslim youth of the Russian Empire were revealed.

Keywords: Crimea, Kyiv Gendarmerie Administration, South of Ukraine, circular, Pan-Islamism, Pan-Turkism, the Turks, Turkey, religion, Police Department, Department of Spiritual Affairs, Muslims, Russian Empire

О. С. Мавріна

БОРТЬБА З ПАНІСЛАМІЗМОМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДІАК УКРАЇНИ)

Активізація політичних і соціальних процесів у мусульманському середовищі початку ХХ століття вплинула й на мусульманство на теренах Російської імперії. Ці процеси серед політичної та інтелектуальної еліти того часу дістали назву “пробудження в мусульманському світі”, або “пробудження мусульманства”, і викликали серйозну стурбованість в уряді Російської імперії, про що свідчить посилений інтерес Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) імперії до “мусульманського питання”, який віддзеркалений у листуванні Департаменту поліції (далі – ДП) та Департаменту духовних справ іноземних сповідань (далі – ДДСІС) як з власними осередками на місцях, так і з очільниками влади в губерніях.

Дослідження мусульманського руху на теренах Російської імперії має значну історіографію: це роботи як узагальнювального характеру [Ланда 1995; Аманжолова 1995], так і присвячені окремим проблемам мусульманства: роботи Д. Арапова, О. Семянюткіної, Ю. Гусевої, Д. Усманової, Д. Брильова, О. Купчика та

ін. [Арапов 2001; Арапов 2002; Сенюткіна, Гусева 2019; Брильов 2018; Усманова 2016; Купчик, Дамиров 2013]. Проблематика є актуальною і продовжує викликати інтерес у дослідницьких колах. Недостатньо дослідженим залишається питання сприйняття змісту мусульманського руху центральними органами влади та органами влади на місцях, а отже, й організація протидії політичній, соціальній активізації мусульман, зокрема й на теренах України.

У сучасній історіографії зустрічається твердження, що уряд Російської імперії не вважав “мусульманське питання” настільки гострим і складним, як т. зв. “польське”, “єврейське”, “українське” питання [Усманова 2016, 76]. Однак це твердження можна застосовувати радше не до власне політики уряду загалом, а до сприйняття загроз місцевою владою з боку мусульман на тих територіях імперії, де вони не становили більшість, як-от у центральній частині України.

Відомий дослідник історії мусульманства в Російській імперії Д. Арапов зазначає значне зростання кількості документів з “мусульманського питання” серед архівних матеріалів МВС, починаючи з 1905 року. Мусульманським питанням займалися два департаменти у складі МВС – ДДСІС і ДП. Справи ДДСІС “Про панісламізм і пантюркізм” із 821 фонду Російського державного історичного архіву являють собою величезні як за обсягом, так і за змістом комплекси документів. Документи ДП з цього питання в Державному архіві Російської Федерації в Москві є найбільш значними. Окрім цього, з 1910 року особливий відділ ДП розпочав “головну” багатотомну справу № 74 з ісламського питання, яка мала безліч спеціалізованих розділів щодо мусульманства [Арапов, Котюкова 2004, 63–64]. Особливого значення мусульманському питанню надавав і П. Столипін, який був міністром МВС у 1906–1911 рр. [Арапов 2002]. Безпосередньо МВС підпорядковувалися також Оренбурзьке магометанське духовне зібрання і Таврійське магометанське духовне правління [більше див.: Мавріна 2019].

Метою цього дослідження є спроба аналізу матеріалів основних, найбільш знакових циркулярів і листування ДП та ДДСІС із мусульманського питання на теренах України, зокрема й у боротьбі з так званим “панісламістським рухом”; виявлення динаміки

змін у сприйнятті урядом процесів, що відбувалися всередині мусульманського руху, та корегування методів боротьби з ним. Джерельною базою цього дослідження є документи, що збереглися у фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (далі – ЦДІАК України). Це матеріали Київського жандармського управління (ф. 274), Жандармського управління міста Одеси (385), Катеринославського губернського жандармського управління (ф. 313) та інших з фондів ЦДІАК України¹.

Звичайно, матеріали ЦДІАК України з мусульманського питання не є такими розлогими, у порівнянні з архівами МВС Російської імперії, однак їхня кількість є достатньою і дає змогу зробити аналіз змісту політики уряду в боротьбі з панісламізмом, зокрема й на теренах України.

Як свідчать архівні матеріали, на початку 10-х років ХХ століття МВС Російської імперії було особливо стурбоване поширенням ідей панісламізму в імперії, для території України близькість Османської імперії та татарське населення в Криму становили також певну загрозу. На думку Департаменту поліції, саме Таврійська губернія відігравала велику роль у справі пропаганди панісламізму. Це пояснювалося наявністю великого відсотка мусульман та близькістю до Туреччини. Головним осередком поширення панісламізму на півдні імперії Департамент вважав м. Бахчисарай, а головним органом панісламізму в Росії – газету “Терджиман” [Арапов 2001].

З огляду на воєнну загрозу та активізацію Османської імперії ДП Міністерства внутрішніх справ були розіслані циркуляри щодо встановлення тотального стеження за мусульманським населенням. Такі циркуляри надійшли і в жандармські управління на території України.

У Київському жандармському управлінні було сформовано декілька справ під назвою “Панісламізм”, у яких містяться як

¹ Авторка висловлює подяку О. Б. Бубенку за те, що привернув її увагу до вказаних фондів. Вперше до цих матеріалів авторка звернулася під час підготовки виступу на міжнародній конференції: International Symposium on the Centenary of the Armistice of Mudros and the National Struggle in the Black Sea Region (October 25–26, 2018, Trabzon/Turkey, Institute of Black Sea Studies of Karadeniz Technical University). Більше див.: [Mavrina 2019].

самі циркуляри Департаменту поліції щодо мусульманського питання, так і дані зовнішнього спостереження, звіти агентів тощо. Крім того, зміст циркулярів дає нам уявлення про те, що саме уряд Російської імперії розумів під терміном “панісламізм” і які методи протидії застосовував.

Слід зазначити, що одним із перших у серії циркулярів, що мали значення для посилення контролю над мусульманським населенням у боротьбі з панісламістськими настроями, став **секретний циркуляр Особливого відділу № 119645** від 18 грудня 1910 року. Він був розісланий у всі районні охоронні відділення та губернські жандармські управління [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386; ф. 274, оп. 1, спр. 2635].

У ньому, зокрема, наголошувалося, що останні 3–4 роки (тобто 1906–1907 рр. – *О. М.*) серед мусульманського населення імперії та за кордоном мають поширення ідеї панісламізму, що особливо посилилися на Кавказі, у Криму, у Волзько-Камському регіоні та інших містах імперії.

У циркулярі панісламізм характеризується як “фанатичний рух, що всевітньо підтримується молодотурецькими і молодоперськими комітетами”; визначається головний принцип панісламістського руху – об’єднання політично та економічно всього мусульманського під егідою Туреччини і, зрештою, утворення всетюркської республіки. Зазначається, що видатні турецькі і російські мусульманські публіцисти останнім часом посилено займаються “відкриттям племен, що належать до однієї з ними раси, з метою збудження в них ненависті до Росії і приєднання їх до майбутньої загальної федерації” [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 2].

Зміст цього циркуляра демонструє, наскільки представники уряду були обізнані в мусульманському питанні та які методи протистояння, зважаючи на наявну ситуацію, були, на їхню думку, доречні. У циркулярі стверджується, що чіткої програми і тактики панісламісти не виробили. Найближче їхнє завдання – згуртування всіх свідомих мусульман для політичної боротьби з наявним у Росії державним устроєм, який, на думку панісламістів, є головною перепоною в національному самовизначенні [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 2].

Дається характеристика стану справ усередині панісламістського руху і зазначається, що “панісламісти діляться на дві фракції, які часто ворогують між собою”. Одна фракція численніша і складається із впливових мусульман, що посідають у суспільстві високе становище – вчителі, мулли, адвокати, купці. Ця група за своїми політичними поглядами мало чим відрізняється від конституційно-демократичної партії. Інша фракція дуже нечисленна (молодотатари), складається здебільшого з молоді (конторники, прикажчики, частково вчителі), дотримується програми і тактики соціал-революціонерів [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 2 зв.].

Наголошувалося, що панісламісти ведуть активну усну пропаганду, головну увагу зосереджують на мусульманських школах мектебе (початкові училища) та медресе (вищі школи), тобто готують кадри майбутніх проповідників панісламізму і вселяють у них “через мугаллімів (учителів) ненависть до уряду та всього російського”. Ведучи активну пропаганду, панісламісти в деяких регіонах Росії створили окремі спілки, як-от, наприклад, у м. Казані – “Тслах” і “Брегі”, що займаються поширенням серед мусульман революційних ідей і підготовкою осіб, досвідчених у справі політичної пропаганди [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 2 зв.].

У циркулярі подається аналіз діяльності панісламістських товариств:

«З цією ж метою (тобто з метою політичної пропаганди. – О. М.) наприкінці 1909 року в м. Константинополь виникло товариство під назвою “Бухарське благодійне товариство поширення знань”, що ставило своїм завданням просвіту мусульманської молоді Туркестану і Бухари. Не підлягає сумніву, що назване “товариство” не ставить перед собою освітню мету в строго мусульманському дусі, а має більш широке завдання дати своїм вихованцям різносторонню і пронизану духом панісламізму освіту, з навіюванням їм тієї думки, що Константинополь і Туреччина – центр сучасного ісламу, куди кожен мусульманин, де б він не був, повинен мати постійне тяжіння» [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 2 зв. – 3].

Панісламісти не обмежуються школою, а відкривають спеціальні книговидавництва, які, на думку уряду, є серйозним засобом

поширення “шкідливих ідей”, особливо в місцях, віддалених від центру, і потребують літератури; велику увагу приділяють періодичним виданням: “важливим засобом поширення ідей панісламізму є і періодичний мусульманський друк”. Як приклад наводиться відкриття у вересні 1909 року в м. Менземенську Уфимської губернії книговидавництва “Сагадат” з відділенням книжкової торгівлі в одному із сіл цієї ж губернії з метою “насадження серед мусульман ідей панісламізму шляхом поширення видань, складених у дусі цього фанатичного вчення” [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 3].

Висновок цього циркуляра: панісламізм – мусульманський рух, спрямований насамперед проти наявного державного устрою в Російській імперії. Для боротьби з цим рухом пропонується низка заходів: а) створення секретної агентури для припинення революційної діяльності панісламістів; б) встановлення постійного стеження за настроями мусульманського населення, особливо увагу приділити діяльності педагогів мусульманських шкіл та духовних осіб; в) стеження за діяльністю панісламістських видавництв, а також за панісламістською літературою у всіх її видах; передача до Департаменту статей, що найбільш на це заслуговують [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 3].

Цей екземпляр циркуляра з Катеринославського жандармського губернського управління під грифом “секретно” було розіслано 29 грудня 1910 року для виконання в жандармські повітові управління м. Олександрівська (сучасне Запоріжжя. – *О. М.*), м. Луганська, м. Бахмута, м. Маріуполя [ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2386, арк. 3 зв.].

Циркуляр є знаковим, оскільки цей текст містить фактично первинний *циркуляр* Департаменту поліції щодо панісламізму, датований квітнем 1910 року. Цей текст надалі, аж до 1916 року, досить широко використовувався в роботі поліцейських структур і в Особливому відділі для підготовки різних службових документів щодо мусульман. Його включали в різноманітні звіти, проекти та інші документи, додаючи нову інформацію, що пересилалася між структурними підрозділами МВС [Арапов, Котюкова 2004, 67]. Остання версія цього циркуляра, датована 12 липня 1916 року, містить інформацію про зародження панісламізму у

80-х роках XIX ст., зміни, які відбулися в панісламістському русі з початком Першої світової війни [Арапов, Котюкова 2004, 69].

Окрім циркуляра “про нагляд за виявами панісламізму”, який проаналізовано вище, Департамент поліції 27 травня 1911 року розсилає секретно та циркулярно начальникам губернських та обласних жандармських управлінь та охоронним відділенням для ознайомлення та використання переклад статті “Пробудження в мусульманському світі”, опублікованої у Стамбулі 20 січня в 126 номері журналу “Сірат-Мустагім” (“праведний, прямий шлях”). На думку Департаменту, журнал “Сірат-Мустагім” був органом панісламізму [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2635, арк. 3–5].

Досить цікавим є ще один секретний циркуляр ДП цього ж часу – № 109554 від 4 листопада 1911 р. “Про вжиття заходів з недопущення поширення младотурками, що приїжджають у Росію, ідей панісламізму”, який у листуванні часто значився “про виявлення чалмоносців та офіцерів турецької армії, які поширюють ідеї панісламізму”. Цей циркуляр адресувався начальникам губернських жандармських управлінь. У ньому повідомлялося, що ДП має дані про те, що молодотурки посилено поширюють ідеї панісламізму в Російській імперії і намагаються взяти під свій вплив мусульманські школи і товариства. З цією метою в місцевості з мусульманським населенням відряджаються з Туреччини уповноважені, які підшуковують на місцях осіб, здатних до пропаганди, через яких поширюють ідеї панісламізму, і водночас залишаються непричетними до панісламістського руху. Циркуляр вказує, що *“такими уповноваженими є переважно чалмоносці й офіцери турецької армії. Останні, прибувши на місця, навмисно не приховують від мусульман свого офіцерського звання з бажання скористатися в інтересах справи тим престижем, який має звання турецького офіцера серед мусульманського населення”*. З огляду на це ДП просить у разі появи зазначених осіб встановлювати за ними ретельне спостереження та, після виявлення їхніх зв’язків та революційної діяльності, *ліквідувати*, про що надалі проінформувати Департамент [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2635, арк. 6–7].

У 1912 році увага до “панісламізму та мусульманського питання” не зменшилася, ДП і далі інформував урядові представ-

ництва на теренах України про події, які відбувалися в імперії з цього питання, та надсилав інструкції щодо засобів боротьби з панісламізмом та мусульманським рухом. Серія циркулярів ДП, які можна узагальнювально назвати “*Про пожертви*”, це демонструє.

Циркуляр від 12 березня 1912 року № 48087 свідчить про продовження впливу на мусульманське населення імперії з-за кордону, про що інформувалося ще в циркулярах від 4 лютого № 48921 і 14 березня № 52532 1910 року, яких, на жаль, немає в нашому розпорядженні. ДП інформував губернаторів і градоначальників про те, що в редакції татарських газет і далі надходять з Берліна звернення арабською мовою від імені “братів мусульман”, що проживають у Німеччині, які, апелюючи до тяжкого становища Османської імперії з огляду на вторгнення на її території військ Італії, закликають до об’єднання всіх мусульман і внесення посильних пожертв майном і особисто на підтримку Туреччини в боротьбі з Італією, а також припинення всіх торговельних і повсякденних стосунків з італійцями; звернення розсилаються по всьому мусульманському світу, рекомендуються для поширення і читання в мечетях [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 320, арк. 29].

Циркуляр ДП від 24 травня 1912 року № 13185 по 2-му діловодству (2-ге діловодство “законодавче”. – *О. М.*) в доповнення до своїх попередніх циркулярів інформував про встановлення районів діяльності турецьких консульств. Доводилося до відома губернаторів та градоначальників для опублікування в “Губернських відомостях”, що кордони діяльності турецького консульства, відкриття якого було поновлено в м. Баку, визначаються Бакинською губернією, а кордони діяльності віцеконсульства в м. Маріуполі визначаються самим містом і його найближчими околицями [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 320, арк. 82].

Серед циркулярів про “пожертви” міститься також циркуляр ДДСІС № 10346 від 3 листопада 1912 року на ім’я київського, подільського і волинського генерал-губернатора. У циркулярі наголошується на тому, що війна на Балканах підштовхує багатьох мусульман прийти на допомогу в тій або іншій формі турецьким одновірцям, зокрема й фіксуються збір пожертв і передача зібраних сум організаціям і товариствам, що перебувають за кордоном.

Проведення таких зборів пожертв розглядається Духовним департаментом як привід для поширення серед одновірців ідей панісламізму, зважаючи на спільність інтересів мусульман без огляду на національність і підданство та на небезпеку, яка загрожує в особі Туреччини мусульманам усього світу. З огляду на це уряд вважає, що треба з великою обережністю та увагою ставитися до таких зборів, тому що за чинними законами не передбачено порядку проведення зборів на потреби організацій і осіб, що перебувають за кордоном. Оскільки за встановленою практикою такі збори коштів можуть проводитися лише з дозволу центрального уряду, то потрібно вжити заходів для недопущення проведення зборів на потреби зарубіжних мусульман. У разі клопотань із цього приводу передавати їх на розгляд міністерства [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 320, арк. 166–166 зв.].

Серед циркулярів ДП за 1913 рік, що збереглися у фонді Київського жандармського управління (КЖУ), важливим є секретний циркуляр Особливого відділу “про посилення нагляду за періодичною пресою та настроями мусульманського населення Росії” від 20/30 березня 1913 року № 97244, який був призначений, окрім жандармських управлінь та охоронних відділень, губернаторам та градоначальникам [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2635, арк. 8–8 зв.; ф. 385, оп. 1, спр. 2753, арк. 1–1 зв.]. Розісланий був у повітові жандармські управління з КЖУ 20 квітня 1913 року [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2635, арк. 9–13].

Департамент поліції повідомляв, що, за його даними, у місцевостях імперії з мусульманським населенням, особливо в Туркестані, Семиріченській і Ферганській областях, під впливом поразок і невдач турків у війні з балканськими державами і з огляду на допомогу, яку надає Росія слов'янам, спостерігаються заворушення серед мусульман і вияви їхнього ворожого ставлення “к русским вообще и Русскому Правительству в частности”. Як зазначається в циркулярі, мусульмани активно обговорюють питання щодо майбутньої війни Росії з Китаєм і не приховують своїх симпатій до китайців, бажаючи їм перемоги у війні [ЦДІАК України, ф. 385, оп. 1, спр. 2753, арк. 1]. Серед мусульман Туркестанського краю поширюються прокламації із закликом збирати пожертви для поранених турецьких воїнів, а газета “Тус” буде випускати двічі на тиждень списки прізвищ благодійників. З огляду

на такі настрої ДП просить вжити заходів для висвітлення настроїв мусульман у губерніях і звернути увагу на мусульманські періодичні видання – газети, журнали – з метою нагляду за статтями, що збурюють настрої мусульманського населення, а також не допустити друку списків благодійників і сум внесків для турецьких поранених воїнів [ЦДІАК України, ф. 385, оп. 1, спр. 2753, арк. 1 зв.].

У відповідь на розсилку цього циркуляра помічник начальника Київського ГЖУ 6 червня 1913 року доповів начальнику КГЖУ, що мусульмани в довіреному йому районі займаються “*торговими справами*” і щодо антиурядової діяльності відомостей не надходило [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2635, арк. 14].

Серед циркулярів ДП щодо боротьби з панісламізмом є серія циркулярів про “воєнний шпіонаж”. Один із них – секретний циркуляр Департаменту поліції від 11 серпня 1914 року № 175085, відомий як циркуляр про “збір пожертв на турецький флот”. У ньому йшлося про те, що турецьким урядом у Росію таємно відряджаються особи для збору пожертв на турецький флот. Повідомляється, що в Мервському повіті Закаспійської області вже тричі відбувся збір грошових пожертв із цією метою. Перший збір становив близько 40.000 рублів. Гроші збираються серед туркменів Мемедом-Оразовим, а серед інших мусульман – Ризарабієвим та Ібрагімом Ширіновим. Зазначається, що гроші були передані перськопідданому єврею Гаджі Аміновому, який проживає в Мерві і який разом із перськопідданими Шукурулою Асановим і Фариджем Давидовим є посередником передачі зібраних грошей до Туреччини. Циркуляр інформує також, що на Кавказ відряджений для збору пожертв Самі Ефенді, який має фальшивий паспорт на ім’я Якуба Ефенді.

У разі прибуття кого-небудь із перелічених осіб у регіон ДП вимагає від начальників губернських жандармських управлінь заарештувати їх і повідомити про це Департамент, а також ужити заходів для виявлення збирачів пожертвувань з мусульманського населення на користь Туреччини і притягнення їх до відповідальності з висилкою тих із них, хто виявиться іноземним підданим [ЦДІАК України, ф. 385, оп. 1, спр. 2753, арк. 2–2 зв.].

Серед циркулярів ДП “про засоби боротьби з мусульманським рухом” з 1913 року починають з’являтися циркуляри, що

стосуються об'єднань студентів-мусульман у вищих навчальних закладах імперії [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 18]. Одним із перших є циркуляр № 96333 від 12 березня 1913 року для начальників губернських управ та охоронних відділень міст, де є вищі навчальні заклади. У ньому повідомлялося, що у вищих навчальних закладах імперії студенти-мусульмани почали організовуватися в самостійні студентські групи; в одному з великих університетських міст таке об'єднання вже існує, і між ними є тісний зв'язок. Ця ідея об'єднання студентів-мусульман Росії дістала підтримку, і виникла потреба скликання з'їзду для вирішення нагальних питань та встановлення узгодженості й плановірності їхніх дій. ДП в цьому циркулярі визнає серйозність проблеми, яка виникла, і вважає, що об'єднання студентів-мусульман має політичний характер і цілі, які вони ставлять перед собою, не є "академічними". Тому просить відповідні охоронні відділення вжити заходів щодо спостереження і збору інформації [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 18, арк. 1].

Уже в циркулярі Особливого відділу ДП від 27 березня 1913 року № 97119 повідомлялося, що студенти-мусульмани попередньо вирішили провести нараду з участю по одному представнику від університетських міст для створення програми з'їзду. Місцем було обрано м. Київ, куди представники мали прибути 16 квітня, а 17 квітня провести засідання попередньої наради. ДП закликали вжити заходів для з'ясування осіб делегованих представників і, відповідно, повідомити начальника Київського охоронного відділення та ДП [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 18, арк. 2].

За даними Київської жандармерії, внаслідок збору відомостей про студентів-мусульман вищих навчальних закладів у Києві 17 квітня 1913 року було заарештовано учасників наради з підготовки Всеросійського з'їзду студентів-мусульман [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4; спр. 19, арк. 112–114]. Було заарештовано й Г. Ібрагімова, поліція вилучила матеріали щодо підготовки з'їзду, програмні документи організації [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 3, спр. 236, арк. 2].

За даними досліджень в Києві в 1910–1914 рр. серед студентів-мусульман, які навчалися у вищих навчальних закладах Києва,

відбувалися процеси самоорганізації. Це Університет Св. Володимира, Київський політехнічний інститут, Київський комерційний інститут, Вищі жіночі курси. Відомо, що у цей період в Університеті Св. Володимира навчалось 184 студенти лише з числа мусульман кавказького походження. Студенти-мусульмани ініціювали створення мусульманського земляцтва та здійснили невдалу спробу зареєструвати “Товариство взаємодопомоги” [Брильов 2018, 40; Ібрагімов 2020, 7]. На початку 10-х років ХХ століття в Київському університеті в процентному відношенні навчалось більше студентів-мусульман, ніж у середньому в університетах Російської імперії. Для порівняння: у 1912 році в Київському університеті навчалось 42 студенти-мусульмани – 0,85 % (без урахування студентів-мусульман медичного факультету, де вони переважно навчалися), а в російських університетах у середньому навчалось 0,5 % мусульман [Ібрагімов 2020, 7].

Для участі в організації руху мусульманського студентства до Києва прибув відомий письменник та громадський діяч Галімджан Ібрагімов. Метою студентів-мусульман Києва стало проведення з'їзду задля “об'єднання мусульманської молоді, організації її боротьби з невіглаством мусульманського населення, а також спільним ворогом – російським урядом” [Брильов 2018, 41]. Комітет із підготовки таємного з'їзду мусульманського революційного студентства Російської імперії, куди входив Г. Ібрагімов, планував проведення з'їзду наприкінці 1913 – на початку 1914 року в Баку чи Петербурзі. Для підготовки з'їзду вирішено було провести таємну нараду представників мусульманських земляцтв із різних міст.

Історію підготовки та проведення з'їзду, його мету та ідеї досить ретельно було досліджено Д. Брильовим, О. Купчиком, А. Даміровим [Брильов 2018, 41; Брильов 2023; Купчик, Дамиров 2013]. На з'їзді мали обговорити становище мусульман Росії порівняно з іншими групами населення Російської імперії; визначити шляхи культурного та економічного розвитку мусульман: реформа школи, формування спільної мови для мусульман Російської імперії. Питання школи та мови були тісно пов'язані з ідеями джадидизму та пантюркізму, які також активно обговорювалися в мусульманському середовищі Російської імперії [Брильов 2018, 41; Брильов 2023, 101–103].

Через два місяці після арешту справу було закрито, чому сприяло втручання впливових родичів, як-от депутата Державної думи І. Ахтямова, який клопотався за свою сестру Гюльсум. Власне сам Г. Ібрагімов, описуючи арешт і перебування у в'язниці, зауважував, що до заможних заарештованих відразу ж приїхали батьки, родичі з різних місць: із Баку, Одеси, Волги, Криму, тому “сидіти було добре” [Ібрагімов 2020, 116; Брильов 2023, 98].

Дослідники по-різному оцінюють причини такого швидкого закриття справи. О. Купчик і А. Деміров бачать причину в нових загрозах, пов'язаних з наближенням Першої світової війни, на яку мав реагувати уряд; Д. Брильов вважає, що причиною було як заступництво впливових родичів, так і власне те, що для Київської жандармерії “мусульманська загроза не була важливою проблемою”, на відміну від цієї проблеми в Казані, Оренбурзі, Астрахані, Уфі (про це говорить і сам Г. Ібрагімов) [Ібрагімов 2020, 115; Брильов 2023, 99].

Для підтвердження своїх слів Г. Ібрагімов порівнює реакцію влади на підготовку з'їзду в Києві і на “Справу братів Бубі”, за якою татарським просвітителям братам Бубі було інкриміновано звинувачення в панісламізмі, участь у роботі нелегального національного товариства “Молодотатари”. Братів було заарештовано в 1911 році й ув'язнено на 16 місяців, а справа переросла в гучний процес [Ібрагімов 2020, 115; Давлет 2022, 123; Брильов 2023, 99].

Після закриття справи стеження за представниками мусульманського студентства зберігалось, як і за відомими діячами мусульманської інтелігенції, зокрема й за Г. Ібрагімовим. Про це свідчить листування Київського жандармського управління з Департаментом поліції, жандармським управлінням м. Одеси, охоронними управліннями інших міст щодо стеження за Г. Ібрагімовим під час його поїздок у лютому – березні 1914 року з Казані до Києва, Одеси, Севастополя, Ялти, Феодосії, Керчі, Сухумі [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 411, арк. 1–12].

Внаслідок дій охоронних відомств вдалося з'ясувати, що студенти-мусульмани продовжували роботу над підготовкою з'їзду. Його проведення планувалося в Києві спочатку між 15 травня і 1 червня 1915 року. Поліція повідомляла, що, незважаючи на те що в “Києві з'їзд був заарештований, вони планують його в тому

ж місці, оскільки в Києві є до 40 осіб студентів-мусульман уроженців Кавказу” [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 521, арк. 1].

З листування охоронних відомств стає відомо про те, що з’їзд переноситься на осінь 1915 року, оскільки в умовах війни багато студентів виїхали на кавказький фронт. Матеріали архівних справ свідчать про те, що перед поліцейськими та цивільними чинами ставилося завдання не допустити проведення з’їзду “який може стати ідейним керівником об’єднаного мусульманства в Росії”. Наприкінці травня охоронні відомства повідомили, що поки що жодних даних про проведення в Києві з’їзду немає і щось відомо може бути не раніше серпня, коли розпочнеться зворотний приїзд студентів до Києва [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 521, арк. 2–7].

Боротьба з панісламізмом бачилась урядом, зокрема, і як боротьба проти об’єднання мусульманської молоді, недопущення проведення зборів, з’їздів. Тотальне стеження і поліцейський нагляд за мусульманським населенням тривали протягом 1915–1916 рр. і на території України². Про це свідчить листування помічника Волинського ГЖУ в Острозькому та інших повітах з унтерофіцерами жандармерії в повітах про встановлення спостереження за мусульманами, що проживають у с. Юзівці Острозького повіту Волинської області, у лютому – травні 1915 року [ЦДІАК України, ф. 1262, оп. 1, спр. 2111, арк. 38–49]; також тривав нагляд за мусульманами м. Одеси, м. Ізмаїла [ЦДІАК України, ф. 1152, оп. 1, спр. 320, арк. 23; ф. 268, оп. 1, спр. 905].

У цьому контексті викликає інтерес листування у квітні – червні 1915 року начальника Жандармського управління м. Одеси з Департаментом поліції, ректором університету щодо різноманітних питань діяльності мусульман у регіоні. Зокрема, на підставі аналізу мусульманської преси Криму і Кавказу неодноразово вказується на турецький вплив на діяльність російських мусульман і загалом акцентується іноземний вплив “ворожих держав”.

«Читаючи татарські газети “Индам”, що видається в Баку, і “Терджиман” у Бахчисараї, якщо не звернути увагу на адреси редакцій, можна подумати, що така видається в Туреччині або ж в одній із вороже налаштованих до нас нейтральних держав.

² Більше про органи політичного розшуку Російської імперії див.: [Бернадський 2021].

Хоча читачами зазначених газет є лише російськочітдані татари, мова яких різко відрізняється від турецької, але представники татарської преси, які явно таємно співчують ідеям пантюркізму, користуються лише турецькою мовою, за винятком необхідних прислів'їв і приказок суто місцевого татарського походження. Отже, читач-татарин, не маючи можливості купувати інші газети цілком зрозумілою йому мовою, змушений волею-неволею вивчати турецьку мову, що є одним з головних пунктів програми “пантюркізму”, тісно пов'язаної з панісламізмом» [ЦДІАК України, ф. 385, оп. 2, спр. 144, арк. 1–2].

Стеження за мусульманами тривало, про що свідчить циркуляр ДП від 1 січня 1916 року № 100001, надісланий начальникам губернських, обласних, міських жандармських управлінь, офіцерам окремого корпусу жандармів, що займалися розшуком. Повідомляється, що в ДП надійшла неперевірена інформація про те, що “наприкінці листопада минулого року” (1915. – О. М.) в м. Відень прибула делегація від мусульман, підданих Росії, які були прийняті з довготривалими аудієнціями міністром-президентом Штюркгом³ і заступником міністра іноземних справ графом Форгачем⁴. Депутати від мусульман надали цим урядовим особам записку з вимогами: “1) звільнення Бухари і Хіви від Росії і приєднання до них Туркестану; 2) адміністративно-політичної незалежності киргизів; 3) відновлення казанського царства і кримського ханства, останнього під протекторатом турецького султана; 4) визнання р. Волги і Каспійського моря нейтральними”.

До складу депутації, яка мала назву “російсько-мусульманський комітет”, увійшли “видавець турецької газети Юрду – Юсуф-Огли Акчура, професор університету, редактор газети Фуюзат Алі Гусейн заде, професор богослов'я Мохамед-Ессад-Есем Саде (Есад Челебізаде. – О. М.), Мукім-Еддін Бекдшан (Мукім еддін Бейджан. – О. М.)” [більше див.: Исраилова-Харьезузен 2017]. ДП просить вжити заходів для з'ясування походження і підданства цих осіб [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 18, арк. 4–4 зв.].

³ Карл фон Штюрк (Штюрк) – австро-угорський державний діяч, граф. Міністр-президент Цислетанії з 2 листопада 1911 року.

⁴ Йоганн Форгач (Янош Форгач) (1870–1935) – австро-угорський дипломат, з березня 1918 року посол у Києві.

У відповідь на цей циркуляр надійшли повідомлення від жандармських управлінь Черкаського, Чигиринського, Уманського, Звенигородського, Липовецького повітів, що особи, які згадуються в циркулярі від 1 січня, у цих повітах не проживають [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 18, арк. 5–6].

Найбільший інтерес становить, очевидно, один з останніх циркулярів ДП з мусульманського питання від 9 травня 1916 року № 105310, який у листуванні зазначений як “циркулярна пропозиція”. Цей циркуляр ДП, підготовлений 6-м діловодством (25.03.1915 року 6-те діловодство було об’єднано з Особливим відділом, який називався “6-те діловодство” до 5.09.1916), фактично являє собою аналітичний звіт про зародження та поширення мусульманського руху в Росії і методи боротьби з ним.

«Секретно, Циркулярно. Начальникам Астраханського, Казанського, Оренбурзького, Таврійського, Тифліського та Уфимського Губернських жандармських управлінь, начальнику відділення з охорони громадської безпеки і порядку в Петрограді, начальнику Туркестанського районного охоронного відділення.

По 4-му відділенню.

Рух серед російських мусульман почався наприкінці минулого століття, коли у всіх пластах населення Росії з’явилося бродіння на ґрунті незадоволення режимом Уряду, що особливо посилилося під час російсько-японської війни 1904 р.

Хвиля визвольного руху охопила й мусульман, передова частина яких виявилася до цього часу вже достатньо підготовленою для приєднання до об’єднаного руху, з метою досягнення зрівняння мусульман у політичних, релігійних і майнових правах з корінним російським населенням і взяття участі, спільно з передовими російськими людьми, у встановленні такого порядку, за яким закони укладались би за участі вибраних народом представників його.

У низці дорадчих зборів, що відбулися наприкінці 1904–1905 рр. у різних містах імперії з мусульманським населенням, мусульманами була визнана потреба діяти солідарно, закликаючи до участі Крим і Кавказ, а на дорадчих зборах представників мусульман, що відбулися в лютому 1905 року в Петрограді, було ухвалено скликати загальний мусульманський з’їзд.

Останній відбувся 15 серпня 1905 року в Нижньому Новгороді, заклавши початок об'єднанню мусульман, що вилилося в ухвалення статуту Всеросійської мусульманської спілки "Ітіфак-Ель-Муслімін". Статут цей надалі зазнав змін на II загальному з'їзді 13–23 січня 1906 р., на якому спілці була надана форма вже політичної організації, і на цьому ж з'їзді було вирішено, з огляду на наближення виборів у Державну думу, приєднатися до конституційно-демократичної партії.

Однією з головних причин, що збудила в мусульманах симпатію до конституційно-демократичної партії, був пункт програми названої партії, що вимагав рівноправ'я всім підвладним Росії національностям. Отже, під час виборів у першу і другу державні Думи російські мусульмани виявили значні зусилля до того, щоб по можливості провести в Думу "кадетів". Згодом мусульмани децю охололи до конституційно-демократичної партії завдяки тій обставині, що "кадети" більше звертали увагу на євреїв, ніж на всі інші національності, й ігнорували інтереси мусульман.

Закон про вибори 3 червня 1907 р. завдав серйозного удару мусульманській нації зменшенням числа депутатів із 40 до 6. Ця обставина збудила в прогресивній частині мусульманського населення велике незадоволення проти своїх представників у Державній думі, які не виявили здатності і потрібної енергії в протидії проведенню в життя цього закону.

З оголошенням у 1914 році війни з Німеччиною та Австрією мусульмани не так із бажання допомогти Уряду в суспільній нормі, як з метою завоювання політичного і суспільного значення скликали з'їзд і заснували в Петрограді "тимчасовий мусульманський комітет" для надання допомоги воїнам і їхнім сім'ям та організування санітарного загону, але комітет цей довго не виявляв своєї діяльності в здійсненні постанов і побажань з'їзду і тому не міг завоювати собі відповідні позиції в очах народу; можливо, що на таке холодне ставлення до комітету вплинула і та обставина, що статут його був затверджений зі значними змінами і не в дуже бажаному для мусульман вигляді.

Велику тривогу в мусульманській прогресивній пресі в 1914 році викликала чутка про затвердження всеросійської мусульманської народної спілки Сіратуль Мустакім "Правий або Правильний

илях”, яка ставила собі за мету, на думку засновників Мохамеда Сара Баязітова, Байразова та інших, об’єднання російських мусульман для вивчення мусульманства в його минулому і сьогоденні, просвіти і всебічного підвищення добробуту російських мусульман на ґрунті суворой законності, вірності монарху, єдності та цілісності Росії, також маючи на увазі об’єднати лояльну частину російських мусульман з метою протидії лівим течіям, які спостерігалися в їхньому середовищі.

Його статут був підданий суворій критиці, а в одному з номерів газети “Турмиш”, що видавалася в Уфі, з’явився лист за підписом членів Державної думи Тевкелева, Ахтямова та інших, що попереджав мусульман про грозу, що насувається в обличчі партії, яка народжується і яка за духом своїм і метою є копією російських чорносотенних партій і здатна тільки загальмувати культурний розвиток мусульман.

Зі смертю в червні 1915 року муфтія Духовного зібрання мусульман середньої Росії Мухамедяра Султанова вся увага прогресивного мусульманства зосередилася на питанні про призначення на цю посаду або свого однопумця, або принаймні такої особи, яку можна було б використовувати для своїх цілей. Хоча агітація в цьому напрямку була доведена до величезного розміру, втім, жодних позитивних результатів вона не досягла і звістка про призначення Мохамеда Сара Баязітова своєю несподіваністю справила приголомшливе враження.

Розчарування мусульман прогресивних кіл було повним, оскільки вони вважали питання про призначення муфтія пробною кулею для визначення, “що вони можуть” і наскільки Уряд рахується з ними. У всіх мусульманських газетах піднялася сильна агітація проти Баязітова, яка звинувачувала його здебільшого в організації мусульманського товариства “Сіратуль Мустакім”, прогресисти вжили всіх заходів для скасування його призначення, включно з відправкою телеграми мусульманській фракції Державної думи і деяким її членам (зокрема й Керенському) з вираженням крайньої прикраси, викликаной призначенням Баязітова в той час, коли все мусульманське населення Росії, відклавши всі особисті і національні справи, було зайняте воєнними справами і разом з російським населенням рука в руку просувало справу

подолання ворога, причому мусульмани сподівалися, що Уряд при призначенні муфтія дослухається до голосу більшості мусульман.

Крім того, прогресисти порушили питання про необхідність скликання всеросійського мусульманського з'їзду з метою з'ясувати свої потреби й окреслити свою програму, а також висловити протест проти призначення Баязитова.

Найважливішими національними бажаннями прогресивної частини мусульманства є: 1) вирішення питання про святковий відпочинок, у тому сенсі, щоб мусульмани не були змушені призупиняти свої справи у святкові дні, які не є для них релігійними святами; 2) реформи релігійних справ згідно з принципами, ухваленими мусульманськими з'їздами; 3) скасування всіх обмежень, що існують у законі щодо мусульман; 4) вжиття заходів для прикріплення мусульман-киргизів до землі і забезпечення їх землею; 5) перегляд і зміна законів про управління областями Туркестанського краю і розширення прав мусульман, які там проживають.

До "прогресивного блоку", що утворився в Державній думі, мусульманська фракція поставилася байдуже, і ця обставина викликала різкі нападки на неї з боку прогресистів-мусульман та закиди в політичній помилці і малій турботі про інтереси нації.

Водночас було порушено питання про потребу організації особливого "бюро" із суспільних діячів усіх мусульманських центрів для співпраці з фракцією і встановлення більш тісного зв'язку її та єдності в діях з народом.

Після розпуску Державної думи 3 вересня 1915 року настрої мусульман-прогресистів значно піднялися, причому з'явилася навіть пропозиція щодо проведення таємного з'їзду мусульман з метою з'ясування питання про ставлення мусульман до соціалізму і вироблення єдиної для всіх програми дій у разі виникнення в Росії революційного руху.

У березні 1916 року проєкт про заснування при мусульманській фракції Державної думи особливого дорадчого бюро здійснився й останнє організувалося із 4 представників від міст Казані, Уфи, Оренбурга і Троїцька.

На нарадах мусульманської фракції, що відбулися з прибулими уповноваженими, програма мусульманської спілки була визнана

найбільш правою і відхилення від неї вліво необмежене. Місце мусульманської фракції визначено в опозиції Уряду й окреслено спільну роботу з іноземницькими групами в Державній думі до єврейських включно.

З метою надання матеріальної підтримки мусульманській фракції Державної думи, яка потребувала коштів як на організацію та утримання фракційного бюро, так і на залучення працівників з місць для розробки різноманітних питань, що стосуються російського мусульманства, серед мусульманського населення деяких місцевостей проводяться збори коштів, причому мулли прогресивного напрямку не обмежуються в цьому разі зверненням до окремих жертводавців, пропонують проводити збори на вказану вище потребу також і під час богослужіння в мечетях, з роз'ясненням попередньо парафіянам значення мусульманської фракції для мусульман з погляду прогресистів.

Повідомляючи про викладене для інформації, Департамент Поліції просить Вас після доповіді у відповідних випадках Пану Губернатору вживати заходів з недопущення проведення незаконних зборів з мусульманського населення. Підписав: Директор. Генерал-майор Климович» [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 18, арк. 9–12].

Отже, аналіз циркулярів Департаменту поліції, Департаменту духовних справ іноземних сповідань, листування очільників губернських, повітових, районних поліцейських відділень, інших уповноважених осіб, зокрема й губернаторів, ректорів університетів, з поліцейськими чинами на теренах України з мусульманського питання, з питання протидії “панісламістським” проявам із фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві демонструє, що уряд Російської імперії серйозно ставився до активізації мусульманського руху (на кінець ХІХ ст. на території імперії, за переписом 1897 року, проживало близько 14 мільйонів мусульман) і сприймав його як загрозу політичній і соціальній стабільності.

Зміст циркулярних листів та інструкцій показує, що структури МВС здійснювали ретельну роботу: збирали, опрацьовували й аналізували інформацію для отримання об'єктивної картини процесів, що відбувалися в мусульманському середовищі. Аналітичні записки, циркулярні інструкції та повідомлення готувалися

в аналітичних відділах ДП і ДДСІС⁵ спеціалістами-ісламознавцями, сходознавцями, науковцями, які мали фахову підготовку. Аналіз документів демонструє їхню високу фаховість і засвідчує, що МВС і уряд загалом володіли досить реалістичною інформацією щодо мусульманського руху в регіоні і на теренах України, що давало їм змогу здійснювати дієві контрзаходи.

Починаючи з 1906–1907 року, з огляду на активізацію процесів у мусульманському середовищі зростає й увага осередків МВС до мусульманського населення. Під “панісламізм” підпадали будь-які активності в середовищі мусульман, зокрема й на теренах України, де близькість мусульман Криму і Туреччини створювала, на думку уряду, загрози. Встановлення тотального стеження за мусульманським населенням, створення мережі агентів та інформаторів не лише в місцях їхнього компактного проживання в Криму, Волго-Уральському регіоні та ін., а й на території України, у Києві, дало свої результати.

Внаслідок стеження жандармерії за мусульманами в м. Києві в боротьбі з *панісламізмом* було розкрито діяльність організації з підготовки проведення таємного з’їзду мусульманської молоді Російської імперії. Арешт організаційного комітету призвів до зриву проведення з’їзду в Києві в 1913 році та поступового зменшення активності мусульманської інтелігенції на території України в період I Світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України), ф. 274: Київське губернське жандармське управління (КГЖУ). Секретна частина, оп. 1, спр. 2635: Циркуляри Департаменту поліції со сведениями о распространении младотурками идей панисламизма в России, о главных его принципах и задачах, 18 декабря 1910 – 6 июня 1913, 14 арк.

ЦДАК України, ф. 274: КГЖУ, оп. 3: Вещественные доказательства и документы изъятые у политических заключенных,

⁵ У складі чиновників ДДСІС, які займались розробкою мусульманської тематики, були й визнані вчені-етнографи О. М. Харузін, який очолював Департамент з 1908-го до 1911 року, та С. Г. Рибаків, який був провідним експертом з ісламу в структурі МВС [Арапов 2017, 31].

спр. 236: Письмо Ибрагимов Г. Г. из Лукьяновской тюрьмы к “Захиду” и “Шигиду” о своем аресте, обыске и пребывании в тюрьме, 25 апреля 1913, 2 арк.

ЦДАК України, ф. 274: КГЖУ, оп. 4, спр. 19: Отчеты о наружном наблюдении за деятельностью Киевских организаций РСДРП, партии эсеров, партии “Бунд”, группы анархистов, коммунистов и других партий и организаций, 5 февраля 1913 – 15 января 1914, 382 арк.

ЦДАК України, ф. 274: КГЖУ, оп. 4, спр. 411: Переписка с Департаментом полиции, жандармским управлением г. Одессы и другими учреждениями об установлении наблюдения за секретарем мусульманского журнала “Анг” Ибрагимовым Г. А. Г. (Наблюдательская кличка “интеллигентный”), подозреваемом в намерении создать нелегальную пантюркскую партию, 12 февраля – 2 апреля 1914, 12 арк.

ЦДАК України, ф. 274: КГЖУ, оп. 4, спр. 521: Переписка с Департаментом полиции, Московским охранным отделением и другими учреждениями о предполагаемом осенью 1915 г. в г. Киеве съезде представителей мусульманской молодежи высших учебных заведений России и выдвижении делегатов на съезд, 27 апреля – 30 мая 1915, 7 арк.

ЦДАК України, ф. 274: КГЖУ, оп. 5, од. зб. 18: Циркуляр Департамента полиции от 12 марта 1913 о сборе сведений о возникающих объединениях мусульман, 1913.

ЦДАК України, ф. 268: Південне районне охоронне відділення, м. Одеса Херсонської губернії, оп. 1, спр. 905: Переписка с Департаментом полиции, 1913.

ЦДАК України, ф. 313: Катеринославське губернське жандармське управління, оп. 2, спр. 2386: Циркуляр Департамента полиции о наблюдении за проявлением панисламизма среди населения, 28–29 декабря 1910, 3 арк.

ЦДАК України, ф. 385: Жандармське управління міста Одеси, оп. 1, спр. 2753: Циркуляри Департамента полиции о военном шпионаже, 1913–1917, 100 арк.

ЦДАК України, ф. 385: Жандармське управління міста Одеси, оп. 2, спр. 144. Переписка с Департаментом полиции, с ректором университета о выяснении делегатов избранных от г. Одессы на подготовляемый в Киеве съезд студентов мусульман высших

учебных заведений и по другим вопросам деятельности мусульман в России, 1915, 14 арк.

ЦДАК України, ф. 442: Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, оп. 862, спр. 320: Циркуляри Департаменту поліції, 1912, 198 арк.

ЦДАК України, ф. 1152: Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті м. Ізмаїл, оп. 1, спр. 320: О количестве магометан в г. Измаиле, 1914.

ЦДАК України, ф. 1262: Помічник начальника Волинського ГЖУ в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах, м. Житомир, Волинської губернії, оп. 1. спр. 211: Переписка помічника начальника Волинського ГЖУ в Острожском и других уездах. Циркуляри ДП. 1915.

ЦДАК України, ф. 1597: Катеринославське охоронне відділення, м. Катеринослав, оп. 1, спр. 384: Циркуляр Департаменту поліції от 21 марта 1913 о созыве в Киеве совещания студентов-мусульман высших учебных заведений России для выработки программы будущего съезда студентов-мусульман, 1913, 20 арк.

Аманжолова Д. А. Мусульманское движение в России в начале XX в. // **Религия, церковь в России и за рубежом.** 1995. № 6.

Арапов Д. Ислам в архивных материалах высших государственных учреждений Российской империи (1721–1917 гг.) // **Мусульмане в новой имперской истории.** Москва, 2017. (Islamica & Orientalistica).

Арапов Д. Ю. Исмаил Гаспринский, его жизнь деятельность по материалам Департаменту поліції МВД Российской империи // **Исмаил Гаспринский – просветитель народов Востока. Материалы международной научной конференции.** Москва, 2001.

Арапов Д. Ю. П. А. Столыпин о “мусульманском вопросе” в России // **Актуальные проблемы гуманитарных, социальных и экономических наук.** Вып. 1. Москва, 2002.

Арапов Д. Ю., Котюкова Т. В. Архивные материалы Министерства внутренних дел Российской империи о мусульманском движении начала XX века // **Вестник Института Кеннана в России.** Вып. 6. 2004.

Бернадський Б. В. Вчений і спецслужба: Агатангел Кримський у полі зору органів політичного розшуку Російської імперії // **Східний світ.** 2021. № 2 (111). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.005>

Брильов Д. Реформаторські ідеї в середовищі мусульманського студентства початку XX століття: таємний з'їзд 1913 р. в Києві // **Схід.** 2018. № 1. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.1\(153\).124766](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.1(153).124766)

Брильов Д. **Невідомий іслам на теренах України: історія ісламу в Україні кінця XIX – початку XXI ст.** Кам'янець-Подільський, 2023.

Давлет Л. Ш. “Каждое их дело – против Корана и шариата, а значит, и против правительства”. О судебном деле братьев Буби // **Историческая этнология.** Т. 7. № 1. 2022. DOI: <https://doi.org/10.22378/ie.2022-7-1.123-135>

Брагімов Г. **3 історії руху татарського студентства. Короткі спогади** / Вступна стаття, переклад зі старотатарської, коментарі та примітки Д. С. Брильової та Д. В. Брильова. Київ, 2020.

Исраилова-Харьехузен Ч. Германия – Центральная Азия в годы Первой мировой войны. О делегатах и политических целях “Комитета в защиту прав мусульманских тюрко-татарских народов России” (по архивным материалам МИДа Германии) // **АКИpress.** 10 апреля 2017. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8583 (дата звернення: 02.10.2024).

Купчик О. Р., Дамиров А. У. **Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины.** Киев, 2013.

Ланда Р. Г. **Ислам в истории России.** Москва, 1995.

Мавріна О. С. Таврійське Магометанське Духовне Правління: невідомі архівні документи до історії створення (1825–1831) // **Східний світ.** 2019. № 4 (105). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.04.081>

Сенюткина О. Н., Гусева Ю. Н. Панисламизм и пантюркизм в осмыслении российских чиновников (начало XX века) // **Новый исторический вестник.** 2019. № 2 (60).

Усманова Д. Российские мусульмане и пропаганда в годы Первой мировой войны (1914–1916 гг.) // **Acta Slavica Iaponica.** Tomus 37. 2016.

Mavrina O. The Pan-Islamic Movement in Kyiv during the First World War // **100. Yilinda Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu. International Symposium on the Centenary of the Armistice of Mudros and the National Struggle in the Black Sea Region.** Cilt I. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayinlari, 2019.

REFERENCES

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny (TsDIAK Ukrayiny) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv], Fund 274: Kyivske hubernske zhandarmske upravlinnia (KHZhU). Sekretna chastyna, Inventory 1, File 2635: Tsirkulyary Departamenta politsii so svedeniyami o rasprostraneniі mladoturkami idey panislamizma v Rossii, o glavnykh ego printsipakh i zadachakh, 18 dekabrya 1910 – 6 iyunya 1913, 14 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274: KHZhU, Inventory 3: Veshchestvennyye dokazatel'stva i dokumenty izyatyeye u politicheskikh zaklyuchennykh, File 236: Pis'mo Ibragimova G. G. iz Luk'yanovskoy tyurmy k "Zakhidu" i "Shigidu" o svoym areste, obsyke i prebyvanii v tyur'me, 25 aprelya 1913, 2 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274: KHZhU, Inventory 4, File 19: Otchety o naruzhnom nablyudenii za deyatel'nost'yu Kiyevskikh organizatsiy RSDRP, partii eserov, partii "Bund", gruppy anarkhistov, kommunistov i drugikh partiy i organizatsiy, 5 fevralya 1913 – 15 yanvarya 1914, 382 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274: KHZhU, Inventory 4, File 411: Perepiska s Departamentom politsii, zhandarmskim upravleniyem g. Odessy i drugimi uchrezhdeniyami ob ustanovlenii nablyudeniya za sekretarem musul'manskogo zhurnala "Ang" Ibragimovym G. A. G. (Nablyudatel'skaya klichka "intelegentnyy"), podozrevayemom v namerenii sozdat' nelegal'nuyu pantyurkskuyu partiyu, 12 fevralya – 2 aprelya 1914, 12 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274: KHZhU, Inventory 4, File 521: Perepiska s Departamentom politsii, Moskovskim okhrannym otdeleniyem i drugimi uchrezhdeniyami o predpolagayemom osen'yu 1915 g. v g. Kiyeve s"yezde predstaviteley musul'manskoy molodezhi vysshikh uchebnykh zavedeniy Rossii i vydvizhenii delegatov na s"yezd, 27 aprelya – 30 maya 1915, 7 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 274: KHZhU, Inventory 5, File 18: Tsirkulyar Departamenta politsii ot 12 marta 1913 o sbore svedeniy voznikayushchikh ob"yedineniyakh musul'man, 1913. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 286: Pivdenne raionne okhoronne vid-dilennia, m. Odesa Khersonskoi hubernii, Inventory 1, File 905: Perepiska s Departamentom politsii, 1913. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 313: Katerynoslavske hubernske zhandarmske upravlinnia, Inventory 2, File 2386: Tsirkulyar Departamen-ta politsii o nablyudenii za proyavlenimi panislamizma sredi nasele-niya, 28–29 dekabrya 1910, 3 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 385: Zhandarmske upravlinnia mista Odesy, Inventory 1, File 2753: Tsirkulyary Departamenta politsii o voyennom shpionazhe, 1913–1917, 100 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 385: Zhandarmske upravlinnia mista Odesy, Inventory 2, File 144: Perepiska s Departamentom politsii, s rektorom universiteta o vvyasnenii delegatov izbrannykh ot g. Odessy na podgotovlyayemyy v Kiyeve s"yezd studentov musul'man vys-shikh uchebnykh zavedeniy i po drugim voprosam deyatel'nosti musul'man v Rossii, 1915, 14 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 442: Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv, Inventory 2, File 144: Tsirkulyary Departamenta politsii, 1912, 198 sheets. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 1152: Pomichnyk nachalnyka Bessarabs-koho hubernskoho zhandarmskoho upravlinnia na prykordonnomu punkti m. Izmail, Inventory 1, File 320: O kollichestve magometan v g. Izmaile, 1914. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 1262: Pomichnyk nachalnyka Volynsko-ho HZhU v Novohrad-Volynskomu, Ostrozkomu ta Iziaslavskomu povitakh, m. Zhytomyr, Volynskoi hubernii, Inventory 1, File 211: Perepiska pomoshchnika nachal'nika Volynskogo GZhU v Ostrozhs-kom i drugikh uyezdakh. Tsirkulyary DP, 1915. (In Russian).

TsDIAK Ukrayiny, Fund 1597: Katerynoslavske okhoronne vid-dilennia, m. Katerynoslav, Inventory 1, File 384: Tsirkulyar Departamen-ta politsii ot 21 marta 1913 o sozyve v Kiyeve soveshchaniya studentov-musul'man vysshikh uchebnykh zavedeniy Rossii dlya vyrabotki programmy budushchego s"yezda studentov-musul'man, 1913, 20 sheets. (In Russian).

Amanzholova D. A. (1995), “Musul'manskoye dvizheniye v Rossii v nachale XX v.”, *Religiya, tserkov' v Rossii i za rubezhom*, No. 6, pp. 39–47. (In Russian).

Arapov D. (2017), “Islam v arkhivnykh materialakh vysshikh gosudarstvennykh uchrezhdeniy Rossiyskoy imperii (1721–1917 gg.)”, in *Musul'mane v novoy imperskoy istorii*, (Islamica & Orientalistica), ООО “Sadra”, Moscow, pp. 23–37. (In Russian).

Arapov D. Yu. (2001), “Ismail Gasprinskiy, ego zhizn' deyatel'nost' po materialam Departamenta politzii MVD Rossiyskoy imperii”, in *Ismail Gasprinskiy – prosvetitel' narodov Vostoka, Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, Moscow, pp. 85–152. (In Russian).

Arapov D. Yu. (2002), “P. A. Stolypin o ‘musul'manskom vo-prose’ v Rossii”, *Aktual'nyye problemy gumanitarnykh, sotsial'nykh i ekonomicheskikh nauk*, Issue 1, pp. 289–93. (In Russian).

Arapov D. Yu. and Kotyukova T. V. (2004), “Arkhivnyye materialy Ministerstva vnutrennikh del Rossiyskoy imperii o musul'manskom dvizhenii nachala XX veka”, *Vestnik Instituta Kennana v Rossii*, Issue 6, pp. 57–71. (In Russian).

Bernadskyi B. V. (2021), “Vchenyi i spetssluzhba: Ahatanhel Krymskyi u poli zoru orhaniv politychnoho rozshuku Rosiiskoi imperii”, *Shidnij svit*, No. 2 (111), pp. 5–14. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.005>

Brylov D. (2018), “Reformatorski idei v seredovyshchi musul'manskoho studentstva pochatku XX stolittia: taiemnyi zizd 1913 r. v Kyievi”, *Skhid*, No. 1, pp. 40–43. (In Ukrainian). DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.1\(153\).124766](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.1(153).124766)

Brylov D. (2023), *Nevidomyi islam na terenakh Ukrainy: istoriia islamu v Ukraini kintsia XIX – pochatku XXI st.*, FOP Pankova A. S., Kamianets-Podilskyi. (In Ukrainian).

Davlet L. Sh. (2022), “‘Kazhdoye ikh delo – protiv Korana i shariata, a znachit, i protiv pravitel'stva’. O sudebnom dele brat'yev Bubi”, *Istoricheskaya etnologiya*, Vol. 7, No. 1, pp. 123–35. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.123-135>

Ibrahimov H. (2020), *Z istorii rukhu tatarskoho studentstva. Kоротki spohady*, Preface, Trans. from Old Tatar, comm. and notes by D. S. Brylova and D. V. Brylov, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv. (In Ukrainian, in Tatar).

Israilova-Khar'yekhuzen Ch. (2017), "Germaniya – Tsentral'naya Aziya v gody Pervoy mirovoy voyni. O delegatakh i politicheskikh tselyakh 'Komiteta v zashchitu prav musul'manskikh tyurko-tatarskikh narodov Rossii' (po arkhivnym materialam MIDa Germanii)", in *AKIpress*, April 10, available at: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8583 (accessed October 2, 2024). (In Russian).

Kupchik O. R. and Damirov A. U. (2013), *Studenty-azerbadzhant-sy goroda Kiyeva v obshchestvenno-politicheskoy zhizni Ukrainy*, Izdatel'skiy dom Dmitriya Burago, Kyiv. (In Russian).

Landa R. G. (1995), *Islam v istorii Rossii*, Vost. Literatura, RAN, Moscow. (In Russian).

Mavrina O. S. (2019), "Tavriiske Mahometanske Dukhovne Pravlinnia: nevidomi arkhivni dokumenty do istorii stvorennia (1825–1831)", *Shidnij svit*, No. 4 (105), pp. 81–102. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.04.081>

Senyutkina O. N. and Guseva Yu. N. (2019), "Panislamizm i pantyurkizm v osmyslenii rossiyskikh chinovnikov (nachalo XX ve-ka)", *Novyy istoricheskiiy vestnik*, No. 2 (60), pp. 21–36. (In Russian).

Usmanova D. (2016), "Rossiyskiye musul'mane i propaganda v gody Pervoy mirovoy voyny (1914–1916 gg.)", *Acta Slavica Iaponica*, Tomus 37, pp. 73–101. (In Russian).

Mavrina O. (2019), "The Pan-Islamic Movement in Kyiv during the First World War", in *100. Yilinda Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu. International Symposium on the Centenary of the Armistice of Mudros and the National Struggle in the Black Sea Region*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Cilt I, pp. 15–24.

O. S. Mavrina

**БОРотьБА З ПАНіСЛАМіЗМОМ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛіТТЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАїНИ
(ЗА МАТЕРіАЛАМИ ЦДАК УКРАїНИ)**

У статті досліджено основні, найбільш знакові циркуляри Департаменту поліції та Департаменту духовних справ іноземних сповідань щодо "мусульманського питання та протидії виявам панісламізму", а також листування очільників губернських, повітових, районних поліцейських відділень та інших посадових осіб на теренах України початку ХХ ст., що збереглися в матеріалах справ Центрального державного історичного архіву України в місті Києві. Документи датуються 1910–

1916 рр. і містяться загалом у фондах Київського жандармського управління, Жандармського управління міста Одеси, Катеринославського губернського жандармського управління, Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора та ін. Аналіз цих матеріалів демонструє зростання уваги осередків МВС Російської імперії до мусульманського населення, що було пов'язано з активізацією мусульманського руху на початку ХХ ст. Під “панісламізм” підпадали будь-які активності в середовищі мусульман, зокрема й на теренах України, де, на думку уряду, близькість мусульман Криму і Туреччини становила загрозу політичній і соціальній стабільності. Виявлено, що структури МВС, здійснюючи ретельну фахову роботу щодо збору, аналізу інформації для отримання реалістичної картини процесів, що відбувалися в мусульманському середовищі, загалом володіли досить об'єктивною аналітикою щодо мусульманського руху в регіоні і на теренах України, що давало їм змогу здійснювати дієві контрзаходи. Змістовий аналіз циркулярних інструкцій дає розуміння динаміки змін у сприйнятті урядом процесів, що відбувалися всередині мусульманського руху, та корегування методів боротьби з ним. Встановлення тотального стеження за мусульманським населенням, створення мережі агентів та інформаторів не лише в місцях їхнього компактного проживання в Криму, Волго-Уральському регіоні та ін., а й на території України, у Києві, дало свої результати. Внаслідок стеження жандармерії за мусульманами в м. Києві в боротьбі з панісламізмом було розкрито діяльність організації з підготовки проведення таємного з'їзду мусульманської молоді Російської імперії.

Ключові слова: Крим, Київське жандармське управління, Південь України, циркуляр, панісламізм, пантюркізм, турки, Туреччина, релігія, Департамент поліції, Департамент духовних справ, мусульмани, Російська імперія

Стаття надійшла до редакції 10.10.2024